

KIRČIO ATITRAUKIMO IR SAKINIO INTONACIJOS RYŠYS ŠIAURINĖSE ŽEMAIČIŲ ŠNEKTOSE

JUOZAS PABRĖŽA

§ 1. Jau, matyt, reikia laikyti įrodytu dalyku, kad šiaurės žemaičių kirčio atitraukimas yra tam tikra prasme fakultatyvinis reiškinys, kad oksitoninio kirčio išlaikymas galūnėse priklauso nuo fonetinių, morfologinių, geografinių faktorių, nuo informantų amžiaus ir nuo intonacijos [Pabrėža, 1981, p. 72; Гирденис, 1982, c. 181]. Iš visų tų faktorių, lemiančių oksitoninio kirčio išlaikymą galūnėse, bene mažiausiai yra tyrinėtas ir pagrįstas kirčio atitraukimo-neatitraukimo ryšys su intonacija. Tačiau viena kita mintis šiuo klausimu yra pareikšta. Jau J. Jablonskis buvo pastebėjęs, kad šiaurės žemaičių kirčio atitraukimas ar jo išlaikymas oksitoninėse galūnėse priklauso nuo intonacijos arba, kitaip tariant, intonacinio frazės akcento: „Alsėdžių šnekteje galimas ir visai priešingas reiškinys, suartinantis šią šnektą su pietinėmis žemaičių ir aukštaičių šnektomis. Kirtis čia dažnai pasilieka paskutiniame trumpame arba ilgame skiemenyje, nepereidamas į žodžio pradžią ir tuo atveju, kai pirmasis žodžio skienuo ilgas. Mano pastebėti tokie pavyzdžiai: *Ana būva vilka neštā ir pamestā... , paskoū par sodās važiāvom; kāp aš mokėjau vākūs auginti, – ons liūb girteis (...); nē tu žvaiždžiūn suskaitysi, nē tu plaukuñ suskaitysi.* Čia lemiamą vaidmenį tikriausia atliko loginis kirtis, krintantis šiuo atveju ant žodžių: *neštā* ir *pamestā*, *par sodās*, *vākūs*, *žvaiždžiūn*, *plaukuñ*. Esant šiai sąlygai, sakoma ir genit. *mergōs*, *žmonōs* (su kirčiu tik paskutiniame skiemenyje)“ [Яблонский, 1904, c. XXXVI]. Vadinasi, kirčio atitraukimas ar jo nebuvimas yra viena iš galimų aktualiosios skaidos reiškinio ir konkretizavimo priemonių (šalia tokių pagrindinių, kaip žodžių tvarka, intonaciniai požymiai, artroidai¹ ir kt. [Girdienė, 1971, p. 46]). Pastarųjų metų sinchroninės ir diachroninės dialektologijos darbuose kirčio atitraukimo ir intonacijos ryšį daugiausiai tyrinėja A. Girdenis, kuris ne kartą yra užsiminęs, kad žemaičių kirčio atitraukimo-neatitraukimo procese pagrindinis vaidmuo tenka intonaciniams ir morfologiniams faktoriams, kad kirčio atitraukimo ištakų reikia ieškoti silpnose frazės pozicijose [Girdenis, Rosinas, 1974, p. 190; Гирденис, 1982, c. 182]. Vis dėlto visos tos palyginti retos pastabos, užuominos rėmėsi ir tebesiremia daugiau tyrinėtojų intuicija, o ne konkrečiais empiriniais ir sta-

¹ Dėl termino žr. [Rosinas, 1980, p. 96].

tistiniais argumentais. Šio darbo tikslas – ištirti ir patikrinti kalbamąją hipotezę konkrečiais visuotinai kirtį atitraukiančių žemaičių duomenimis. Stengiasi atsakyti į klausimus, kokį vaidmenį aktualiosios skaidos požiūriu atlieka oksitoninėse galūnėse išlaikytas kirtis, kokią reikšmę kirčio neatitraukimui turi intonacinis frazės akcentas (loginis kirtis), kylanti-krintanti intonacija, kokią vietą sakinyje užima oksitoniškai kirčiuojamas žodis.

§ 2. Tyrinėjimui naudotasi A. Girdenio ir autoriaus iš magnetofono juostų iššifruotais rišliais tarminiais tekstais, atstovaujančiais šioms punktam: Skuodas (Skd), Mosėdis (Ms), Ylakiai (Yl), Barstyčiai (Brs), Alsėdžiai (Als), Eigirdžiai (Eig), Nevarėnai (Nv), Janapolė (Jan), Luokė (Lk) – šiaurės žemaičiai telšiškiai, Palanga (Plng), Salantai (Slnt), Kartena (Krt), Vėžaičiai (Vž), Veiviržėnai (Vvr), Judrėnai (Jdr), Rietavas (Rt) – šiaurės žemaičiai kretingiškiei, Švėkšna (Šv), Kvedarna (Kv) – pietų žemaičiai varniškiai. Vienam punktui imta vidutiniškai po 2,5–3 val. atsitiktinai paimto rišlauso teksto. Iš tekstų išrinkti visi sakiniai, kuriuose pasitaikė žodžių bei formų su gale išlaikytu oksitoniniu kirčiu. Tuose išrašuose (kaip ir pačiuose tekstuose) sistemingai sužymėti kalbėjimo taktų bei frazių akcentai ir juos turinčių žodžių intonaciniai kontūrai. Pavyzdžiai suklasifikuoti pagal galūnių tipus. Pirmiausia visi žodžiai suskirstyti į dvi stambias grupes: trumposios (pvz., *gerà*) – ilgosios (pvz., *vakà*) galūnės. Žodžiai su ilgiosiomis galūnėmis dar smulkiau suskirstyti į 4 grupes: pirminiai vardažodžiai (pvz., *galvù*), ivardžiai (pvz., *anõn*), nekaitomi žodžiai (pvz., *šendžin*), antrinės galūnės (t. y. galūnės, netekusios bent vieno skiemens dėl fonetinių ar morfologinių priežasčių, pvz., *priēt*). Toliau visi oksitoniškai kirčiuojami žodžiai suklasifikuoti pagal loginius akcentus²: akcentuoti (pvz., *ikērs↑*) – neakcentuoti (pvz., *šetà*). Akcentuotų žodžių klasė pagal intonacijos pobūdį išskirta į žodžius su kylančia intonacija (pvz., *alāus↑*) ir žodžius su krintančia intonacija (pvz., *kelnēs↓*). Rezultatai apdoroti statistiškai: apskaičiuotas akcentuotų-neakcentuotų, kylančia-krintančia intonacija realizuotų formų dažnumas procentais, išskaičiuoti 95% patikimumo intervalai (pagal formulę $lp = \frac{\phi \pm 1,96}{\sqrt{n}}$, kur ϕ – funkcija, ran-

dama lentelėje pagal formų santykinį dažnumą, o n – bendrasis atitinkamo tipo formų skaičius) [Урбач, 1964, c. 380 и сл.]. Jeigu patikimumo intervalai nesusikerta, santykinių dažnumų skirtumas yra statistiškai reikšmingas, – vadinasi, galima pagrįstai kalbėti apie dėsningą tų skirtumų pobūdį. Jeigu tie intervalai akivaizdžiai susikerta, priimama vadinamoji nulinė hipotezė, kuri reiškia, kad skirtumas yra atsitiktinis ir nedėsningas. Visas tiriamasis plotas sąlygiškai suskirstytas į tris zonas: 1) šiaurinių šiaurės žemaičių plotą (be pietinio pakraščio) (Skd, Yl, Brs, Plng, Slnt, Krt, Nv, Als, Eig), 2) pietinį šiaurės žemaičių pakraštį (Vž, Vvr, Jdr, Rt, Jan, Lk), 3) šiaurinį pietų žemaičių pakraštį (Šv, Kv). Tokio suskirstymo tikslas – patikrinti,

² Loginis akcentas žymimas rodyklėmis „↑“, „↓“, dedamomis po pabrėžiamo žodžio. Pirminis ženklas rodo kylančią („temos“) intonaciją, antrasis – krintančią („remos“) intonaciją.

ar oksitoniškai kirčiuojamų žodžių intonaciniai svyravimai (loginis kirtis, kylanti-krintanti intonacija) priklauso nuo vietos, ar ne.

§ 3. Gautieji rezultatai neabejotinai rodo, kad kirčio neatitraukimas tikrai priklauso nuo loginio kirčio. Akcentuoti žodžiai žymiai dažniau išlaiko kirtį žodžio gale: iš 3858 žodžių su išlaikytu oksitoniniu kirčiu 69,9% (t. y. 2698) realizuoti su aiškiu loginiu akcentu, pvz.: *paįms* ↑ *kəpala* / *ę_páržegnūs* ↓ Ms, *jau_geřāu* ↑ / *nebnoriefūo nikumēt* ↓ Krt, *kap_jau_tuolāu paās* ↑ / *jau_i_sòbėnė ikėrs* ↑ / *er_viel* ↓ *parvaris* Šv, *net_ləngā* ↓ *izbirieje*. Vž, *aš_kavalieřū^h panūs* ↑ / *nelėidāu* ↓ *đupinietė* Lk, *jau_ritė* ↑ / *ta_i_šāukšts* ↓ *krēs iš_nagū* ↓ Šv, *daiņōu tumēt* ↑ / *kumet_jau_prigēr* ↓ Brs. Oksitoniškai kirčiuojamų neakcentuotų žodžių pasitaiko kur kas rečiau. Su išlaikytu galiniu kirčiu rasta tik 30,1% neakcentuotų formų, pvz.: *nukrapštīs* ↑ *tas_gīvatēs* / *ę_jiesk* ↓ Šv, *matā* ↑ / *kōņeks nājiemē* ↓ *ont_maldūs* Jdr, *ju(k)_ka_nabūt^o* *giere* ↑ / *būt^o* *nabōņe* ↓ *tu_karčēmū* Krt, *vēizp* ↑ *ijēt* / *ōušvienē* ↓ Brs, *senūovē* ↑ / *gražāusē* ↓ *lėnā* *bōņa* Als. 95% patikimumo intervalai rodo labai reikšmingą skirtumą: akcentuotų žodžių kirčio neatitraukimo patikimumo intervalas yra 68,4 + 71,3%, o neakcentuotų – 28,7 + 31,6% (žr. 1 lent.). Atskirose zonose kartojasi tas pats dėsningumas: visur akcentuoti žodžiai dažniau išlaiko galinį kirtį. Tačiau

I lentelė. Apibendrinti visų punktų tyrimo rezultatai

Galūnių tipai		Bendrasis skaičius			Akcentuoti		
		n	Neakcentuoti	Akcentuoti	n	Kylanti intonac.	Krintanti intonac.
			%	%		%	%
Ilga gal.	Pirm. vardaž.	871	17,8	82,2	716	68,4	31,6
	Įvardžiai	491	49,9	50,1	246	91,9	8,1
	Antrinės gal.	511	21,3	78,7	402	81,6	18,4
	Nekaitomi	1332	40,4	59,6	794	73,0	27,0
Iš viso ilgųjų		3205	32,7	67,3	2158	75,3	24,7
Iš viso trumpųjų		653	17,3	82,7	540	65,6	34,4
Suma		3858	30,1	69,9	2698	73,3	26,7

konkretūs procentai nėra vienodi. Šiauriniame žemaičių plote (be pietinio pakraščio) akcentuoti žodžiai sudaro tik 54,1% (žr. 2 lent.) visų oksitoniškai kirčiuojamų formų, pietiniame šiaurės žemaičių pakraštyje – 71,0% (žr. 3 lent.), o šiauriniame pietų žemaičių pakraštyje – net 83,2% (žr. 4 lent.).

2 lentelė. Šiaurinio šiaurės žemaičių ploto tyrimo rezultatai

Galūnių tipai		Bendrasis skaičius			Akcentuoti		
		n	Neakcentuoti	Akcentuoti	n	Kylanti intonac.	Krintanti intonac.
			%	%		%	%
Ilga gal.	Pirm. vardaž.	134	43,3	56,7	76	67,1	32,9
	Įvardžiai	219	59,4	40,6	89	91,0	9,0
	Antrinės gal.	194	17,0	83,0	161	82,0	18,0
	Nekaitomi	500	57,0	43,0	215	74,4	25,6
Iš viso ilgųjų		1047	48,3	51,7	541	78,4	21,6
Iš viso trumpųjų		87	17,2	82,8	72	45,8	54,2
Suma		1134	45,9	54,1	613	74,6	25,4

3 lentelė. Pietinio šiaurės žemaičių pakraščio tyrimo rezultatai

Galūnių tipai		Bendrasis skaičius			Akcentuoti		
		n	Neakcentuoti	Akcentuoti	n	Kylanti intonac.	Krintanti intonac.
			%	%		%	%
Ilga gal.	Pirm. vardaž.	389	15,9	84,1	327	69,4	30,6
	Įvardžiai	147	51,0	49,0	72	90,3	9,7
	Antrinės gal.	211	25,6	74,4	157	82,2	17,8
	Nekaitomi	550	37,3	62,7	345	74,5	25,5
Iš viso ilgųjų		1297	30,5	69,5	901	75,2	24,8
Iš viso trumpųjų		192	18,7	81,3	156	60,9	39,1
Suma		1489	29,0	71,9	1057	73,1	26,9

Ir vis dėlto, kaip paaiškinti, kad dalis žodžių su išlaikytu galiniu kirčiu neturi aiškaus loginio akcento? Juk tas loginis akcentas yra pagrindinis oksitoniškai kirčiuojamų formų signalas. Perklausius iš magnetofono juostų kai kurių tyrinėjamųjų punktų rišlius tekstus, pastebėta, kad ir anksčiau minėtieji pavyzdžiai (*givatės, ont mal-dūos, karčėmū, ijēt, lėnā*) intonaciškai yra šiek tiek išskiriami, turi ne tokį ryškų, bet, atidžiai išsiklausius, girdimą antrinį (antro laipsnio) frazės kirtį, kurį tikslingiausia

4 lentelė. Šiaurinio pietų žemaičių pakraščio tyrimo rezultatai

Galūnių tipai		Bendrasis skaičius			Akcentuoti		
		n	Neakcentuoti	Akcentuoti	n	Kylanti intonac.	Krintanti intonac.
			%	%		%	%
Ilgą gal.	Pirm. vardž.	348	10,1	89,9	313	67,7	32,3
	Įvardžiai	125	32,0	68,0	85	94,1	5,9
	Antrinės gal.	106	20,8	79,2	84	79,8	20,2
	Nekaitomi	282	17,0	83,0	234	69,7	30,3
Iš viso ilgųjų		861	16,8	83,2	716	79,9	27,1
Iš viso trumpųjų		374	16,6	83,4	312	72,4	27,4
Suma		1235	16,8	83,2	1028	72,8	27,2

būtų vadinti šalutiniu loginiu akcentu³ arba šalutiniu temos-remos centru. Pagrindinį loginį akcentą arba temos-remos centrą tokiais atvejais turi kiti, nebūtinai oksitoniskai kirčiuojami, žodžiai.

§ 4. Palyginus atskirus žodžius bei galūnių tipus, ryškiai išsiskiria įvardžiai ir iš dalies prievieksmiai. Beveik visuose punktuose oksitoniskai kirčiuojami prievieksmiai ir ypač įvardžiai daug rečiau būna akcentuoti negu kiti žodžiai. Pavyzdžiui, iš visų (t. y. 871) oksitoniskai kirčiuojamų pirminių vardžodžių tik 155 (arba 17,8%) realizuoti be ryškesnio loginio akcento. O iš visų (t. y. 491) įvardžių su išlaikytu oksitoniniu kirčiu net pusė jų, t. y. 245 (arba 49,9%), neturi aiškaus loginio akcento, pvz.: *váistā* ↑ *tøkēi* / *kap_kátən*^(a) trėidalā ↓ *YI*, *və_áš* ↑ *i_anōn* / *nebūēļ* ↑ *nie_paveizļejusi* ↓ *Nv*, *jug_áš_nāgālō* ↑ / *privērste* ↓ *anūo* Als, *niekuokūos* kalbūos ↓ *nepajūmsi* Eig. Ne toks ryškus, bet panašus vaizdas ir su prievieksmiais. Iš 1332 oksitoniskai kirčiuojamų nekaitomų žodžių, kurių didžiumą sudaro prievieksmiai, 538 (arba 40,4%) ištariami be ryškaus loginio akcento, pvz.: *pri_kuokūos* ↑ *panēļes* ↓ / *ōns_tatā* jau ēt ↓ *Vvr*, *pētrus* ↑ *jāu_tiktā_kūoļes* ↓ *tasqšlāpa* VŽ, *šētā_vāsara* ↑ / *lōbām_mēņķe* ↑ / *skrstōstes* ↓ *Plng*, *dabā_dārba* ↑ / *niekūokē* ↓ *nedērb* Slnt. Atskiruose plotuose dėsningumas panašus. Pavyzdžiui, pietiniame šiaurės žemaičių pakraštyje akcentuoti pirminiai galūneje kirčiuojami vardžodžiai sudaro net 84,1% visų oksitoninių formų, o akcentuoti įvardžiai – tik 49,0% (patikimumo intervalai atitinkamai 80,3 ÷ 87,6 % ir 41,0 ÷ 57,1%). Šiauriniame šiaurės žemaičių plote oksitoniskai kirčiuo-

³ Net tada, kai oksitoniskai kirčiuojamas žodis specialiai nepabrėžiamas, nėra abejonės, kad jis turi šalutinį loginį akcentą, signalizuojamą paties kirčio neatitraukimo (panašiai, kaip balsių redukcijos nebuvimas gali signalizuoti šalutinį kirtį anglų ir kt. kalbose).

jamos antrinės galūnės sudaro net 83,0% visų akcentuotų formų, o akcentuoti galūnėje kirčiuojami nekaitomi žodžiai – tik 43,0%. Taigi labai dažnai oksitoniškai kirčiuojami prievoksmiai ir ypač įvardžiai neturi ryškesnio akcento. Kodėl taip yra? Šitą reiškinį iš esmės paaiškina du atvejai. Dalis tokių prievoksmių, be abejo, ir įvardžių turi jau anksčiau mūsų iškeltą ir aptartą šalutinį loginį akcentą, pvz.: aš *dabār* svekatas ↑ / nieka nàptòrò ↓ Eig, er *par* vėduri ↑ / *skersā* tuos *truobėles* ↓ Nv, *dābā* ↑ / *mažā* jaunlma ↓ bie Als, aš *veizlek* ↑ / *kuokii* sejiūnā ↓ Rt, *niekuokū* vaistū ↑ / nieka ↓ Slnt, *anōn* pasvadēna ↑ / ūn *tuorūos* ↓ Als, *bōya* ↑ / *vesuokūm* bairū ↓ Als, atgūlē ↑ *kuokēi* bōya ↓ Als. Kita dalis tokių oksitoniškai kirčiuojamų prievoksmių ir įvardžių jokio intonacinio kirčio nebeturi, paprastai yra priduriami, prijungiami prie kitų loginį akcentą turinčių savarankiškų žodžių, t. y. užima proklitinę-enklitinę poziciją ir jų galinis kirtis yra iš esmės ne pagrindinis, o šalutinis (pagrindinį kirtį tokiais atvejais turi prieš tai ar po to einantis žodis), pvz.: pradėje ↑ *tēn* *anūos* / kabòrkštintē ↑ lāuk ↓ Ms, *tuokū* múotrēšku ↓ ī bjaufūn Lk, *čē* *mūms* ↑ *točkū* nārēk ↓ Eig, aš *e* *vėizòpus* ↓ *i* *anūn* Brs, pàskòu ↑ *šētā* / ālo ↓ lōbām darītē Plng, nabōya tuos *madūos* ↓ *tatā* šnāpšē Als, *tatā* turījēs ↑ / kuokē *tēn* *tò* *marēle* ↓ Nv, ēšāu ↑ *šētā* / sò *pòsēsērē* ↓ dērbošē Plng. Aiškiai matyti, kad iš oksitoniškai kirčiuojamų prievoksmių proklitinę-enklitinę poziciją užima (t. y. neturi jokio intonacinio kirčio) bereikšmiai žodeliai (*tatā*, *šētā*), kurių buvimas ar nebuvimas praktiškai nelemia sakinio prasmės. Oksitoniškai kirčiuojami reikšmingi prievoksmiai tokios pozicijos niekada neužima ir beveik dėsningai turi ryškų loginį akcentą arba bent jau šalutinį loginį akcentą, pvz.: *skundā* ↓ *bou* *tuos* *du* *nēkēs* Šv, *vesēp* ↓ ī bōvē Vvr, *garā* ↑ / *ka* *jau* *biednā* ↓ *tēn* *bōu* Šv, *e* *šēndēin* ↓ anēi *tapstōu* Krt, *kap* *dabař* *ka* *vālgōom* ↑ / neklāusk ↓ Eig.

§ 5. Kirtis ypač dažnai neatitraukiamas, kai žodis ištariamas su kylančia intonacija. Iš 2698 oksitoniškai kirčiuojamų akcentuotų žodžių net 73,3% (t. y. 1978) yra ištariami su kylančia intonacija, pvz.: *ka* *ba* *paēūos* ↑ / *vēr* *ēāu* *ba* *lōngktē* ↓ Rt, *ka* *jau* *mērē* *marēle* ↑ / *e* *papūsk* ↑ / *i* *ruřēle* ↓ Lk, *vuò* *dabār* ↑ / *prisēgēr* *e* *mūšās* ↓ Jan, *vuò* *ās* ↑ / *tuokē* *mažā* ↑ / *jaunā* ↑ *mergēlka* / *aš* *nasògəbò* ↑ / *tuos* *kòmēles* ↓ *sòvaldītē* Šv, *i* *jēt* ↑ *tuoks* *vēins* *bjaurīb* ↓ (e) / *ōntròs* ↑ / *tēp* *e* *nīek*^(a) ↓ Brs, *nakaštāvūojò* ↓ *šēndēin* ↑ / *ni* *lāša* ↓ Slnt. Akcentuotose formose, turinčiose krintančią intonaciją, galinį kirtį išlaiko jau tik 26,7% žodžių, pvz.: *ani*¹ *nuē* *ūpinējē* ↑ / *ka* *kelnēs* ↓ *mērgā* *tòr* Rt, ir *imēs* ↓ *jau* *i* *tòn* *dōubē* VŽ, *mòn* *e* *plaukā* ↓ *pasēstūojē* Als, *gāl* *garā* ↓ *i* *ždikāut*² Skd, *e* *grāžē* ↓ *līb* *suvaidīns* Brs. Akcentuotų žodžių su kylančia intonacija kirčio neatitraukimo patikimumo intervalas yra 71,6 ÷ 75,0%, o akcentuotų žodžių su krintančia intonacija – 25,0 ÷ 28,4%. Pavyzdžiai rodo, kad oksitoniškai kirčiuojami akcentuoti žodžiai su kylančia intonacija eina temos centru, o akcentuoti žodžiai su krintančia intonacija – remos centru. Įdomu tai, kad tokia rema beveik dėsningai būna frazės pradžioje. Aktualiosios skaidos teorija rodo, kad neutraliausia yra tokia sakinio intonacija, kur remos centrai

yra atitinkamos sakinio atkarpos pabaigoje. Kai tie centrai užima kitas pozicijas (dažniausiai frazės pradžioje), žodžių tvarka tampa ekspresyvinė ir tokios frazės ekspresyvumo požiūriu yra griežtai žymėtos [Girdenienė, 1971, p. 41–42]. Palyginime tokius 2 sakinius: tu_ k̄aušu ↑ jau_ *nab̄ier* ↓ Šv, *nab̄ier* ↓ marėles ḡivuos Rt. Abiejuose sakiniuose tas pats žodis (*nab̄ier*) eina remos centru, tačiau antrajame sakinyje rema yra frazės pradžioje, žodžių tvarka ekspresyvinė, todėl ir pats žodis labiau pabrėžiamas, tariamas gerokai aukštesniu ir stipresniu balsu, su didesne ekspresija, negu pirmajame sakinyje, kur rema yra frazės pabaigoje. Oksitoniskai kirčiuojamų akcentuotų žodžių kylančios-krintančios intonacijos pasiskirstymas nuo vietos, pasirodo, nepriklauso. Visuose punktuose ryškiai dominuoja kylanti akcentuotų žodžių intonacija. Pavyzdžiui, nepietinių žemaičių plote galinį kirtį su kylančios intonacijos sintagma išlaiko 74,6% visų akcentuotų žodžių, pietiniame šiaurės žemaičių pakraštyje – 73,1%, šiauriniame pietų žemaičių pakraštyje – 72,8% visų akcentuotų žodžių. Palyginus atskirus galūnių tipus, vėl į akis krinta įvardžiai. Akcentuoti galūnėje kirčiuojami įvardžiai beveik ištiesai realizuojami tik su kylančia intonacija. Štai iš 246 akcentuotų įvardžių su išlaikytu oksitoniniu kirčiu net 226 (arba 91,9%) yra ištariami su kylančia intonacija, pvz.: *vuō_ dabā* ↑ | *kuok̄ēi* ↑ | *žm̄ionis* ↓ Rt, *vuō_ mās* ↑ | *niek̄ōu* ↑ *nak̄alt̄ē* ↓ *Jan, tēn_ dāvāt̄kas tūos tērāujēs* ↑ | *kinūo* ↑ *čē_ m̄er̄ētas_ vāk̄ōks* ↓ Jdr, *er_ an̄i* ↑ | *tēn_ nusip̄aiš̄ē* ↓ Kv, *vešk̄ōn* ↑ | *aš_ matāu* ↓ Vvr, *tuok̄ūn* ↑ *lāikū* | *ka_ n̄ē_ vēins* ↓ *nasulāukt̄ōm* Jan. Didelė dalis tokių įvardžių – emocinio pobūdžio – signalizuoja šaukiamuosius sakinius. Reiškiny pasikartoja visose zonose. Pavyzdžiui, šiaurinių šiaurės žemaičių plote galinį kirtį kylančios intonacijos sintagmoje išlaiko 91,0% visų akcentuotų įvardžių, pietiniame šiaurės žemaičių pakraštyje – 90,3%, šiauriniame pietų žemaičių pakraštyje – 94,1% visų akcentuotų įvardžių. Vadinasi, kylanti intonacija yra labai svarbus veiksnys, skatinantis kirčio neatitraukimą, o pats kirčio neatitraukimas – gana reguliari kylančios intonacijos paryškimo priemonė.

Oksitoniskai kirčiuojami žodžiai labai retai tepasitaiko absoliutiniame sakinio gale. Pavyzdžiui, Kvėdarnoje iš 567 žodžių su išlaikytu galiniu kirčiu tik 65 (arba 9,7%) pasitaikė sakinio pabaigoje, Barstyčiuose – iš 107 tik 8 (arba 7,6%), Kartenoje – iš 117 tik 8 (arba 6,8%). Praktiškai visai nerasta sakinio pabaigoje žodžių su kylančia intonacija. Taigi neatitrauktą kirtį šiaurinėse žemaičių šnektose žymia ir dažniau išlaiko sakinio tema, o ne rema. Taip gali būti todėl, kad rema beveik visada eina stilistiškai neutralaus sakinio gale – pozicijoje, kurioje labai sunku realizuoti krintančią intonaciją galūninio kirčiavimo formose (plg. Bolindžerio teoriją, aiškinančią ypač didelį priešpaskutinio skiemens kirčių dažnumą pasaulio kalbose [Bolinger, 1978, p. 480–482]). Tą teiginį labai puikiai iliustruoja toks Barstyčiuose užrašytas sakiny: *mamun̄el̄ē* ↑ *m̄āmun̄el̄ē* ↓ | *par̄ēik* ↑ *p̄ar̄ēik* ↓. Aiškiai matyti, kad galinį kirtį išlaiko tema, ir tie patys žodžiai galinio kirčio nebeišlaiko, kai užima remos poziciją, t. y. kai rema eina frazių pabaigoje.

§ 6. Kyla klausimas, kuo gi skiriasi frazės, kurios centras turi išlaikytą gale kirtį ir neišlaikytą. Minėtame pavyzdyje skirtumą lemia kylanti (išlaikytas gale kirtis) – krintanti (atitrauktas kirtis) intonacija. O kaip būtų, jeigu panašiuose pavyzdžiuose intonacijų kreivė sutaptų? Ką rodo šie trys Švėkšnoje užrašyti sakiniai: 1) *anām padleje †atskerā* ↓, 2) *uo_vālgīte †dēve | atskerā* ↓, 3) *atskerā* ↓ *vēsks's bōp*^(a). Visuose pavyzdžiuose oksitoniškai kirčiuojamasrieveksmis (*atskerā*) eina remos centru, tačiau visuose juose intonacinis modelis yra skirtingas. Neutraliausia intonacija yra tariamas pirmojo sakinio remos centras su atitrauktu kirčiu. Antrojo ir trečiojo sakinių oksitoniškai kirčiuojami remos centrai jau yra intonaciškai žymėti, tariami su tam tikru pabrėžimu, ekspresija. Trečiojo sakinio remos centras tą ekspresijos krūvį turi itin didelį, kadangi eina frazės pradžioje⁴, o po jo esantys žodžiai tariami žemu monotonišku balsu, yra kaip ir pridurtiniai elementai. Palyginime dar tokius tris Eigirdžiuose užrašytus sakinius: 1) *dābār* † *točkū dāinū* / *nīeks nadaiņū* ↓, 2) *uo_dabār* † / *nīeks* ↓ *tūn pēlūn nevūožū*, 3) *dabār* *mas_givēnām gārā* ↓. Pirmųjų dviejų sakinių temos centrą turi tas pats žodis, tačiau antrojo sakinio temos centras su išlaikytu gale kirčiu (*dabār* †) yra labiau pabrėžiamas, tariamas su gerokai stipresniu ir aukštesniu balsu, negu temos centras su atitrauktu iš galūnės kirčiu (*dābār* †)⁵. Trečiojo sakinio oksitoniškai kirčiuojamas žodis (*dabār*) temos centru neina, ryškiau nepabrėžiamas, bet aiškiai turi šalutinį loginį akcentą. Taigi matome, jog aktualiojoje skaidoje būtina išskirti tam tikras intonacines pakopas: pagrindinis loginis akcentas, šalutinis loginis akcentas, pridūrimai, temos-remos centrai frazės pradžioje ar gale ir pan.

§ 7. Atliktasis tyrimas ir jo rezultatai rodo, kad šiaurinėse žemaičių šnektose yra akivaizdus ryšys tarp kirčio neatitraukimo ir sakinio intonacijos ir aiškiai patvirtina mintį, kad kirtis dažniausiai neatitraukiamas tuo atveju, kai žodis turi loginį akcentą ir yra tariamas su kylančia intonacija. Vadinasi, šiaurinės žemaičių šnektos, be įprastinių aktualiosios skaidos reiškimo būdų, turi visiškai naują ir savitą priemonę: galinį kirtį, dažnai paryškinantį sintagmos (ypač sakinio temos) centrinį žodį.

§ 8. Įdomu, kad kirčio svyravimų (atitraukimo, nukėlimo) ryšys su intonacija yra pastebimas ir kitose kalbose. Latvių kalboje, turinčioje fiksuotą kirtį žodžio pradžioje, ir jos tarmėse kartais (emfazėje) žodis kirčiuojamas antrame skiemenyje, kai jam suteikiamas tam tikras emocinis atspalvis, pvz.: *zābaki kā uz 'liēti* „batai kaip nulieti“, *gai'dī*, ka viņš teu duos „palauk, ką jis tau duos“, iēt, galv *pa'cēls* „eina, galvą iškėlęs“, ak tu no'lāpīts „velniai rautų“! [Rudzite, 1964, p. 66, 155, 263; Kabelka, 1975, p. 62]. Didžioji dalis tiurkų kalbų turi pastovų kirtį žodžio gale, tačiau kai kuriose šios šeimos kalbose galimos ir išimtys, susijusios su intonacija. Pavyzdžiai,

⁴ Tokiu atveju intonacijos kritimas remos centre būna daug mažesnis negu frazės gale. Gali iš viso nebūti kritimo: remą signalizuoja kontrastas tarp pabrėžto žodžio ir tolesnių frazės žodžių.

⁵ Antrojo sakinio ekspresyvumą įrodo toli nuo galo esąs remos centras.

baškių, kirgizų, nogajų (Stavropolio kraštas), uzbekų kalbose kirtis paprastai būna žodžio gale, tačiau jis gali būti atitraukiamas į pradžią klausiamuosiuose įvardžiuose ir skaitvardžiuose, kai jie turi loginį akcentą, pvz.: *кэмгэ* „kam“?, *áты* „šeši“ (baškių k.), *кáндай* „kaip“?, *сáксон* „aštuoniasdešimt“ (uzbekų k.), *кáйда* „kur“? (kirgizų k.). Baškių ir uzbekų kalbose kirtis taip pat atitraukiamas į pradžią veiksmažodžių liepiamosios nuosakos formose, pvz.: *йóкла* „miegoti“, *зáнур* „kalbėti“, *бóшила* „pradėti“ [Юлдашев, 1966, c. 178; Баскаков, 1966, c. 283; Решетов, 1966, c. 343; Юнусалиев, 1966, c. 486]. Aleutų (Aleutų ir Komandorų salos) kalboje kirtis yra fiksuotas pirmame skiemenyje, tačiau vėl liepiamosios nuosakos formose kirtis pereina į žodžio galą, pvz.: *аwалагардá* „nedirbti“, *сулагадá* „neimti“ [Меновищikov, 1968, c. 388]. Nėra abejonės, kad liepiamosios nuosakos formos yra susijusios su ryškesniu pabrėžimu, stipresniu loginiu akcentu. Moldavų kalboje kirčio svyravimas pastebimas, kai greta eina tvirtinančios ir neigiančios veiksmažodžių formos, plg.: *аúд* „girdžiu“ – *н’аúд* „negirdžiu“, *авéм* „turiu“ – *н’áвем* „neturiu“ [Корлэтяну, 1966, c. 534]. Iškašimiečių (Pamiras) kalba apskritai neturi pastovesnio kirčio, – tą patį jų žodį viename kontekste galima kirčiuoti vienaip, kitame kontekste kitaip. Pavyzdžiui, žodis *mú’lúk* „žmogus“ išlaiko kirtį pirmajame skiemenyje, kai jis intonaciškai nepabrėžiamas, ir tas pats žodis gali būti kirčiuotas gale, kai jis turi ryškesnį loginį akcentą: *mú’lú’k*. Panašus reiškinys pastebimas ir gruzinų kalboje, kur žodžių kirtį neretai nulemia frazės ritmas ir intonacija [Girdenis, 1981, p. 179]. Bene labiausiai žemaičių „svyruojančią“ akcentuaciją primena „bipoliarinis“ koriejiečių kirtis, vienais atvejais tariamas žodžio pabaigoje, kitais atvejais – gale [Поливанов, 1968, c. 159]. Taigi „racionalus“ kirčio svyravimų panaudojimas yra būdingas visoms kalboms, turinčioms tokį reiškinį, – žemaičiai šiuo atžvilgiu nėra jokia išimtis.

§ 9. Kruopščiai ištyrus kirčio atitraukimo ir neatitraukimo bei intonacijos ryšį, galima pagrįstai tvirtinti, kad kirčio neatitraukimas šiaurinėse žemaičių šnektose yra organiškasis tarmės reiškinys, tam tikra aktyviai naudojama intonacinė priemonė. Kirčio atitraukimui intonaciniai veiksniai tikriausiai yra turėję lemiamos reikšmės. Pirmiausiai kirtį, matyt, pradėta atitraukti silpnose frazės pozicijose, t. y. loginio akcento neturinčiuose žodžiuose [Гирденъс, 1982, c. 181], paskui jau imta atitraukti ir iš akcentuotų oksitoninių formų, jeigu jos neturi kokio nors papildomo atspalvio (ryškaus pabrėžimo, stiprios emfazės). Pagaliau pamažu oksitoninis kirtis praranda savo funkciją stilistiškai diferencijuoti atskiras formas ir yra išstumiamas iš visų pozicijų. To proceso pėdsakai ryškūs šių dienų šiaurinėse žemaičių šnektose: pietuose (Kv, Šv, Jdr, Rt, Lk...) išlaikytas oksitoninis kirtis yra paprasto loginio akcento signalas, vidurinėse šiaurės žemaičių šnektose (Krt, Als, Eig, Nv...) – ekspresyvinio, emfatinio loginio akcento signalas, o šiaurėje (Lnk, Skd, Yl...) bet koks dėningumas iš viso praktiškai prarandamas, nes oksitoninis kirtis jau beprasitaiko kaip reta išimtis. Todėl šiauriniame žemaičių plote akcentuoti žodžiai sudaro tik 54,1%

visų oksitoniškai kirčiuojamų formų (plg.: pietiniame šiaurės žemaičių pakraštyje ir šiauriniame pietų žemaičių pakraštyje atitinkamai 71,0% ir 83,2%). Taigi žemaičių kirčio atitraukimą galima traktuoti kaip gyvą diachroninį procesą, vykstantį dar ir mūsų dienomis.

СВЯЗЬ АТТРАКЦИИ УДАРЕНИЯ С ФРАЗОВОЙ ИНТОНАЦИЕЙ В СЕВЕРНЫХ ГОВОРАХ ЖЕМАЙТСКОГО НАРЕЧИЯ

Резюме

В статье рассматриваются случаи колебания аттракции ударения в зависимости от интонации предложения в северных говорах жемайтского наречия. По результатам статистического обследования значительного количества связанных текстов делается вывод о том, что окситоническое ударение чаще всего сохраняется на окончаниях словоформ, реализуемых с логическим (в особенности — эмфатическим) акцентом и восходящим контуром фразовой интонации. Следовательно, сохраненное в конечной позиции ударение в северных жемайтских говорах является новым своеобразным средством актуального членения, подчеркивающим центральное слово фразы или синтагмы (как правило, тему).

LITERATŪRA

Bolinger, 1978 — Bolinger D. Intonation across languages. — In: Universals of Human Language. Phonology / Ed. J. H. Greenberg. Stanford, 1978, vol. 2, p. 471—524.

Girdenienė, 1971 — Girdenienė D. Aktualioji skaida ir jos vaidmuo bei reiškinio būda lietuvių kalboje. — Kalbotyra, 1971, t. 22 (1), p. 35—47.

Girdenis, 1981 — Girdenis A. Fonologija. — V., 1981.

Girdenis, Rosinas, 1974 — Girdenis A., Rosinas A. [Rec.:] Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. — Baltistica, 1974, t. 10 (2), p. 187—207.

Kabelka, 1975 — Kabelka J. Latvių kalba. — V., 1975.

Pabrėža, 1981 — Pabrėža J. Kirčio atitraukimo svyravimai šiaurės žemaičių tarmėje (Statistinis tyrinėjimas). — Kalbotyra, 1981, t. 32 (1), p. 66—73.

Rosinas, 1980 — Rosinas A. Dar kelios mintys dėl baltų kalbų artikelio, arba artroido. — Kalbotyra, 1980, t. 31 (1), p. 96—98.

Rudzīte, 1964 — Rudzīte M. Latviešu dialektologija. — Rīgā, 1964.

Баскаков, 1966 — Баскаков Н. А. Молдавский язык. — В кн.: Языки народов СССР / Гл. ред. В. В. Виноградов. М., 1966, т. 2, с. 280—300.

Корлэтяу, 1966 — Корлэтяу Н. Г. Молдавский язык. — В кн.: Языки народов СССР / Гл. ред. В. В. Виноградов. М., 1966, т. 1, с. 528—561.

Меновщиков, 1968 — Меновщиков Г. А. Алеутский язык. — В кн.: Языки народов СССР / Гл. ред. В. В. Виноградов. Л., 1968, т. 5, с. 386—406.

Поливанов, 1968 — Поливанов Е. Д. К вопросу о родственных отношениях корейского и алтайских языков. — В кн.: Статьи по общему языкознанию. М. 1968, с. 156—164.

Решетов, 1966 — Решетов В. В. Узбекский язык. — В кн.: Языки народов СССР / Гл. ред. В. В. Виноградов. М., 1966, т. 2, с. 340—362.

Урбах, 1964 — Урбах В. Ю. Биометрические методы. — М., 1964.

Юлдашев, 1966 – Юлдашев А. А. Башкирский язык. – В кн.: Языки народов СССР / Гл. ред. В. В. Виноградов. М., 1966, т. 2, с. 173–193.

Юнусалиев, 1966 – Юнусалиев Б. М. Киргизский язык. – В кн.: Языки народов СССР / Гл. ред. В. В. Виноградов. М., 1966, т. 2., с. 482–505.

Яблонский, 1904 – Яблонский И. Послесловие (по второму выпуску 1-го тома словаря А. В. Юшкевича). – В кн.: Литовский словарь А. Юшкевича с толкованием слов на русском и польском языках. Вып. 2-й. – СПб., 1904, с. I–IX.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Eksperimentinės fonetikos
laboratorija

Įteikta
1982 m. gruodžio 25 d.